

BİTLİS’TE AZ BİLİLEN BİR ANITSAL MİMARİ ÖRNEĞİ: YUMURTATEPE (PAPŞİN) KİLİSESİ

Hazal Ceylan ÖZTÜRKER DEMİR
Batman Üniversitesi, Türkiye
hazalceylanozturker@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-7047-2212

<i>Atf</i>	Öztürker-Demir, H. C. (2022). Bitlis’te Az Bilinen Bir Anıtsal Mimari Örneği: Yumurtatepe (Papşin) Kilisesi. The Turkish Online Journal of Design Art and Communication, 12 (4), 1010-1025.
------------	---

ÖZ

Bitlis, tarihsel süreç içerisinde coğrafi konumundan kaynaklı olarak stratejik öneme sahip bir kent olma özelliğini korumuş ve kesintisiz bir yerleşime sahne olmuş önemli bir coğrafyayı işaret etmektedir. Ortaçağ Anadolu’sunda Bitlis’in kozmopolit yapısı kentin tüm gelişim evrelerine sirayet etmiş ve bunun mirası olarak farklı kültürlerle ait pek çok mimarlık eseri günümüze ulaşmıştır. Etnik ve dini inanışların farklılığı kültürel bir dinamik haline gelmiş ve şehrin sayısız mimarlık eserine sahip olmasını imkân vermiştir. Birlikte yaşamının anısı olan somut kültür eserleri, çağları aşmış hatta toplumsal hafızanın önüne geçmiş ve günümüzde kentin adeta açık hava müzesi gibi önemli bir tarihi kent olmasına şahitlik eden tarihi vesikalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bitlis tarihi kent dokusu içerisinde önemli bir yeri olan ve sayıları azımsanmayacak kadar fazla olan kiliseler ile ilgili neredeyse yok denecek kadar az araştırma yapılmıştır. Bu makalede, ilgili bilimsel boşluğun doldurulması amaçlanarak, Bitlis’te yer alan Ortaçağ dönemi kiliseleri arasında seçilen Bitlis-Yumurtatepe (Papşin) kilisesi çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Bu makalede Bitlis-Yumurtatepe (Papşin) kilisenin, sanat tarihi disiplini içerisinde bilimsel metodolojiye bağlı kalınarak ayrıntılı mimari tanımlamasının yapılması, kronolojik çözümlemesinin yapılması, benzer ve farklı özellikleri ortaya konularak, Bitlis kültür varlıkları içerisinde olan kilisenin literatüre kazandırılarak tanıtılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, Bitlis, Papşin, Kilise, Kültürel Miras.

A LESS-KNOWN EXAMPLE OF MONUMENTAL ARCHITECTURE IN BITLIS: YUMURTATEPE (PAPŞİN) CHURCH

ABSTRACT

Bitlis, due to its geographical location in the historical process, has preserved its feature of being a city of strategic importance and points to an important geography that has witnessed an uninterrupted settlement. The cosmopolitan structure of Bitlis in Medieval Anatolia has spread to all the development stages of the city and many architectural works belonging to different cultures have survived to the present day as a legacy of this. The diversity of ethnic and religious beliefs has become a cultural dynamic and has allowed the city to have numerous architectural works. Tangible cultural artifacts, which are the memories of living together, appear as historical documents that have transcended the ages and even surpassed the social memory, witnessing that the city is an important historical city, almost like an open-air museum. Almost no research has been done on the churches, which have an important place in the historical urban fabric of Bitlis and their number is too high to be underestimated. In this article, the Bitlis-Yumurtatepe (Papşin) church, which was chosen among the medieval churches in Bitlis, with the aim of filling the relevant scientific gap, is the subject of our study. In this article, it is aimed to make a detailed architectural description of the Bitlis-Yumurtatepe (Papşin) church in the

discipline of art history by adhering to the scientific methodology, to make its chronological analysis, to reveal its similar and different features, and to introduce the church, which is in the cultural assets of Bitlis, to the literature.

Keywords: *Medieval, Bitlis, Papşin, Church, Cultural Heritage.*

GİRİŞ

Bitlis, el-cezire düzlükleri olarak adlandırılan Anadolu- Irak-Suriye bölgesini Doğu Anadolu'daki merkezi platolara, buradan İran'ı Kafkasya'ya bağlayan ve son olarak da Güneydoğu Torosları aşan yol üzerindedir. Bu sebeple geçmişten günümüze eski ticaret kervanlarının bulunduğu bir güzergâhı temsil eden Bitlis, ayrıca sürüleri ile birlikte kuzey ve güney yönünde mevsimsel göç yapan insan kabilelerinin de mecburi olarak geçmek zorunda kaldığı güzergâh olmuştur (Tuncel, 1992: 225-226; Tuncel, 1996: 102; Oğuzoğlu, 2019: 183).

Tarihin ilk çağlarından beri Bitlis'ten geçen Roma, Bizans ve Selçuklu döneminde doğu-batı yolu ile Urartu, Asur ve İslam döneminde güney – kuzey yolu kullanılmış; her iki yolun önemli noktalarında ticari ve askeri amaçlı şehir ve kalelerin kurulması da bu stratejik önemi daha da artırmıştır (Yaşa, 1990). Dolayısıyla Bitlis, Doğu ile Güneydoğu Anadolu bölgeleri arasında tek geçit ve konaklama yeri olarak tarihi ve stratejik öneme sahiptir (Öztürk ve Belli, 2013: 117). Görüldüğü üzere, stratejik pozisyonundan kaynaklı olarak ayrıcalıklı bir öneme sahip olan Bitlis, yüzyıllardır farklı kültürel ve etnik yapıya sahip medeniyetlerin dikkatini çekmiş ve onlara ev sahipliği yaparak tarihini yazmıştır.

Anadolu'nun ilk başkentlerinden biri olan ve adeta açık hava müzesi pozisyonunda olan Bitlis, Asur ve Urartu çivi yazılı metinlere göre ilkçağda kurulduğu tahmin edilen en eski yerleşim bölgelerinden biridir (Arıncı, 2007: 743). Kentin, Asur dilinde ismi “Bit-liz” olarak geçmektedir (Sayan ve Öztürk, 2001: 3). Arşiv belgelerinde “Bedlis” ve “Badlis” olarak adlandırılan kentin, kimler tarafından hangi tarihte kurulduğuna dair kesin bir bilgi yoktur (Pektaş, 2001: 4). Tarihi açıdan köklü bir kültürel mirasa sahip olan Bitlis, Anadolu kentleri içerisinde pek çok yönüyle önemli bir coğrafyayı işaret etmektedir. Tarihsel süreç içerisinde kesintisiz bir kentleşme özelliği ortaya koyan Bitlis, içerisinde barındırdığı sayısız kültürel miras eserleri ile beraber günümüze kadar yaşamıştır (Akot, 2020. 64).

Kentin kuruluş efsanesinin Roma döneminde Büyük İskender'in Asya seferi esnasında komutanlarından Lais'e kaleyi inşa ettirdiği ve kente “Bad-Lis” adının verildiği günümüzde de etkisini sürdüren yaygın bir görüş olarak kabul görmektedir. (Uluçam, 2002: 13; Keleş, 2013: 287; Tekin, 2021: 17). Şehrin doğudaki Rabat (Ribot) suyu ile batıdaki Kosor (Hüsrev) suyu arasında kurulmuş olduğu bilinmektedir (Bitlis İl Yıllığı, 1967: 54; Uluçam, 2002: 17). Ermenilerin “Bageş”, Arapların “Bedlis” olarak isimlendirdiği kent, Türk kaynaklarda “Bidlis”, Şerfename'de ise “Zülkarneyn” ismi ile anılmaktadır (Uluçam, 2002: 13). Kentin ilk kuruluşu kale ve çevresinde gerçekleşmiştir (Şen, 2018: 148).

Görüldüğü üzere, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve binlerce yıl tarihi bir geçmişi olan Bitlis, alternatif olmayan bir güzergâh üzerinde olmasından dolayı vazgeçilmez olmuş, güçlü bir medeniyet inşa etmiştir. Dönemsel olarak Anadolu'nun en kalabalık ve gelişmiş şehirlerinden biri Bitlis'te ilkçağlardan beri şehri egemenliği altına alan devletler bugüne çok önemli miras bırakmıştır. Bitlis; tarihi kalesi, kervansarayları, hanları, hamamları, köprüleri, camileri, medreseleri, tarihi mezarlıkları ve kiliseleri ile önemli kültürel mirasa sahiptir (İnbaşı ve Demirtaş, 2019: 9)

Bitlis bu stratejik önem dâhilinde tarih boyunca pek çok kültürün bir arada yaşadığı ve zaman zaman hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuş özel bir coğrafyayı işaret etmektedir. Tarihsel süreç içerisinde kesintisiz bir yerleşimin hüküm sürdüğü kent Türk, Kürt, Ermeni, Süryani ve Arap olmak üzere farklı etnik ve kültürel kimliklerin bir arada yaşadığı bir şehir olmuştur. Arşiv belgelerinde de belirtildiği üzere, nüfusun kozmopolit yapısı, kentin maddi kültür eserlerine yansımış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Özellikle Bitlis'teki kiliselerde, Ermeni dini mimarisinin karakteristik özellikleri dışında bölgesel bir takım unsurlarda dikkati çekmektedir.

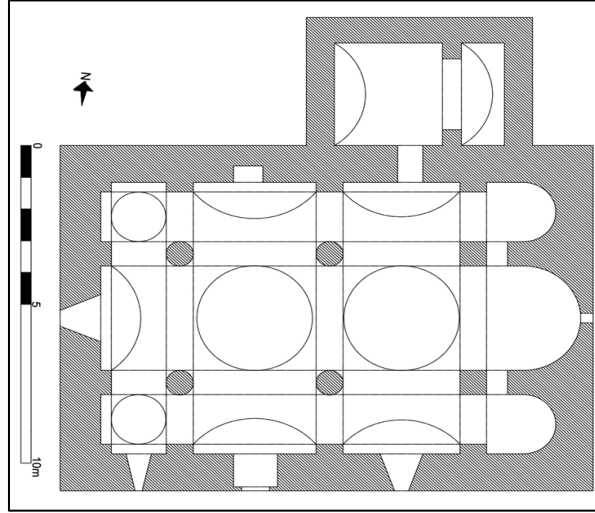
Ermeni kaynaklarında “Paugesh” olarak adlandırılan Bitlis, Ortaçağ Hristiyan mimarlığı açısından oldukça zengin ve görkemli örneklerin verildiği bir kent olma özelliğine sahiptir. Kuzey Van gölü havzası içerisinde “Hoyt” bölgesi ismiyle anılan, Muş ve Bitlis kentlerini kapsayan “Daron” yöresinin başkenti konumunda olan bölgenin en eski şehirlerinden biridir. Bitlis şehri, nispeten çok ince olan ya da darlaşmış olduğu bir sahada yer alan bir vadinin eteklerinde dağların ortasında ve Dicle’ye dökülen iki ırmağın kenarında konumlanmıştır (Mangaltepe, 2007: 285; Maranci, 2016: 123).

Bitlis genelinde Ermenilere ilişkin çok sayıda kilisenin varlığı söz konusudur. 1892 yılına ait Bitlis Vilayet Salnâmesi’nde, Bitlis genelinde gayrimüslimlere ait 186 adet manastır ve kilise olduğu; aynı salnâmede Bitlis kazasında ise 33 adet kilisenin olduğu belirtilmektedir. Bitlis Vilayet Salnâmesi’nde belirtilen rakamlara karşın Ermeni kaynaklarında, 1914 yılında Bitlis sınırlarında Ermenilere ait 161 adet manastır ve 510 adet kilise olduğu belirtilmektedir (Bindal ve Köse, 2019). Bu durumda, Ermenilere ait manastırların ve kiliselerin sayıları hususunda Osmanlı kaynaklarındaki bilgiler ile Ermeni kaynaklarındaki bilgiler arasında önemli farklılıklar olduğu söylenebilir. Ancak, bu bilgilerin sağlanmasını yapabilecek üçüncü bir kaynak olmadığından karşılaştırma veya kıyaslama yapmak ve böylece net bir rakam belirtmek mümkün değildir. Nitekim günümüzde bile Bitlis’te ziyaret edilen yerleşim alanlarında çok sayıda Ermenilere ait kiliselere ilişkin kalıntılar görülmekte veya ayrıca kiliseler ve manastırlar hakkında bilgi ulaşılabilmektedir (Ertaş, 2017: 224-225).

Çalışma konumuzun kapsam ve sınırlığını oluşturan Bitlis- Yumurtape (Paşin) Kilisesinin başlıca çalışılma gerekçesi daha önce bilimsel kaynaklarda yer almaması ve Bitlis’te yer alan Ortaçağ Hristiyan dini mimari örneklerinin her geçen gün tahribata açık olmasıdır. Kilisenin sağlam vaziyette günümüze ulaşması, plan tipinin okunabilmesi, kiliseler arasında nadir kitabesi bulunan bir örnek olması, ayrıca sanat tarihi açısından plastik süslemeleri ile estetik bir değere sahip olması gibi gerekçeler ile Bitlis Hristiyan mimarisi örnekleri arasından seçilerek çalışmaya dahil edilmiştir. Bu makalede yüzey araştırması kapsamında incelediğimiz kilisenin öncelikle arazi çalışması, fotoğraf çekimleri yapılmış ve mimari ölçüleri alınarak dijital ortamda çizimleri yapılmıştır. Çalışmada, Bitlis- Yumurtape (Paşin) Kilisesinin sanat tarihi disiplini içerisinde bilimsel metodolojiye bağlı kalınarak ayrıntılı mimari tanımlamasının yapılması, kronolojik çözümlenmesinin yapılması, benzer ve farklı özellikleri ortaya konularak Bitlis kültür varlıkları içerisinde olan kilisenin literatüre kazandırılarak tanıtılması amaçlanmaktadır.

BİTLİS-YUMURTATEPE (PAŞİN) KİLİSESİ

Kilise, Bitlis il merkezine 6 km. uzaklıkta Yumurtape (Paşin) köyünde yer almaktadır. Doğu-batı yönünde gelişen bir kurulum gösteren kilisenin, günümüze oldukça sağlam vaziyette ulaşmış olduğu görülmektedir. Genel planı itibari ile değerlendirildiğinde, üç nefli ve tek apsisli, bazilikal bir plan tipi ortaya koyan kilisenin, kuzey duvarına bitişik tek nefli bir şapel veya dua köşesi bulunmaktadır. (Şekil.1)



Şekil 1: Bitlis-Yumurtatepe (Papşin) Kilisesi Planı

Kilisenin güney cephesi 15.20 cm. uzunluğunda olup, 1.16 cm duvar kalınlığına sahiptir (Şekil.2). Yapının güney cephesi üzerinde konumlanmış olan kapısı, 80 cm. giriş açıklığına sahip olup, dikdörtgen bir forma sahiptir. Yapının esas mekanı dikkate alınınca oldukça mütevazî ölçülere sahip giriş kapısının, lento ve söve kuruluşları yekpare blok taşlar kullanılarak inşa edilmiştir (Şekil.3)



Şekil 2: Yapının güney cephesi



Şekil 3: Yapının giriş kapısı

Kapının basık kemerli tasarlanmış lento bölümü üzerinde iri palmet yapraklarından oluşan bitkisel bir bezeme sırasına yer verilmiştir (Şekil.4). Kapı lentosunun hemen üzerine dikey yerleştirmiş dikdörtgen bir blok taşın üzerinde, 7/4 oranında profilden tasvir edilmiş kanatlı bir melek figürüne yer verildiği görülmektedir (Şekil.5).

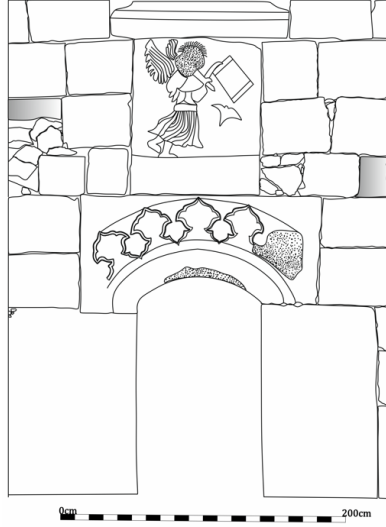


Şekil 4: Kapı kuruluşu detay



Şekil 5: Kanatlı bir melek figürü

Kanatlı insan figürü, sol elinde bir parşömen, sağ elin de ise bir kalem tutmaktadır. Buradan çıkışla Hristiyan tasvir sanatı içirişinde sıkça karşına çıkan kanatlı insan figürü biçiminde tasvir edilen ve dört İncil yazıcısından bir olan Matta, olduğu anlaşılmaktadır. Röljef tekniğinde oluşturulmuş kanatlı insan figürünün, gerek kıyafetlerindeki gerekse tüm vücut duruş hatlarının ayrıntıları ile verilmesi taş süslemede adeta heykel etkisi yaratırcasına bezeme programına plastik bir derinlik katmıştır (Şekil.6).



Şekil 6: Bitlis-Yumurtatepe (Papşin) Kilise Kapısı

Giriş kapısından kilisenin asıl bölümü olan naos bölüme geçilmektedir (Şekil.7). Naos bölümü 15.20 cmx 10.00 cm ölçülerinde olup, dorik başlıklı ve 77 cm. çapındaki dairesel payelere atılan sivri kemerlerle oluşturulan üç nefli bir iç mekân düzenlemesine sahiptir.



Şekil 7: Yapının naos bölümü

Apsise doğru uzanan orta nef, mimari prensiplere uygun olarak yan neflerden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Orta nef, 3.30 cm genişliğinde ve 13.70 cm. uzunluğunda olup, yan nefler ise, 1.87 cm. x 13.00 cm. ölçülerindedir. Orta nefin dört dairesel payeye atılan sivri kemerlerle oluşturulduğu ve bu bölümde içten arka arkaya sıralanmış 3.30 cm. çapında iki kubbeye örtüldüğü görülmektedir (Şekil.8-9).



Şekil 8: Yapının ota nef bölümü



Şekil 9: Yapının orta nef kubbe örtü sistemi

Yan nefleri oluşturan sivri kemerler, kuzey ve güney yönlerden kilisenin doğrudan beden duvarlarına bitişik inşa edilmiş destek payandalarına oturtularak oluşturulduğu ve sivri tonoz örtü sistemine sahiptir (Şekil.10-11).



Şekil 10: Yan nef bölümü



Şekil 11: Yan nef tonoz örtü sistemi

Kilisenin doğu ucunda apsis bölümü 3.45 cm.x3.30 cm. ölçülerinde olup dairesel bir formda tasarlanmıştır. Apsis duvarının ana ekseninde haç planlı bir mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Mazgal pencerenin her iki yanında daha düşük kotta yer alan iki dua nişi yer almaktadır. Apsis nişleri, takribi 40 cm. genişliğinde dikdörtgen formda tasarlanmış ve güneş dilimi biçiminde kavsaralar ile son bulmaktadır (Şekil.12-13).



Şekil 12: Yapının apsis bölümü



Şekil 13: Pastoforium bölümü

Apsisin her iki yanında yarım daire formunda mekânlar olarak tasarlanmış pastoforium hücreleri bulunmaktadır (Şekil.14). Apsis duvarının kuzey ve güney duvarı üzerinde yer alan dikdörtgen formu ve yuvarlak kemerli giriş açıklıklarından pastoforium hücrelerinin iç mekanına geçilmektedir. Naosa yuvarlak kemerle açılan apsis, ve pastoforium hücreleri içten yarım daire, dıştan düz duvarlıdır (Şekil.15-16).



Şekil 14: Apsise açılan hücreler

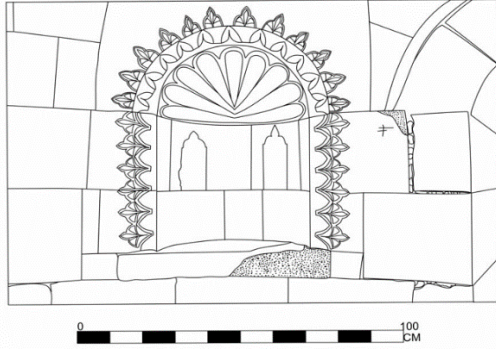


Şekil 15: Prothesis



Şekil 16: Diakonikon

Apsinin kuzeyinde yer alan prothesis bölümü ve güneyinde yer alan diakonikon bölümleri, 1.90 cmx2.70 cm. ölçülerinde olup ana ekseninde iç mekana doğru genişleyerek açılan bir pencere açıklığına ve dikdörtgen formda tasarlanmış istiridye formuna sahip kavsaralı duvar nişleri ile benzer bir biçimlenme sahiptir (Şekil.17-18).



Şekil 17: Apsise açılan hücreler



Şekil 18: Duvar nişi

Yapının batı cephesi 10,90 cm ölçülerinde olup, tam ekseninde iç mekana doğru genişleyerek açılan bir pencereye yer verilmiştir (Şekil.19). Orta ve yan neflerin batı ucunu oluşturan bu bölümde orta nefin örtü sistemi sivri tonoz, yan neflerin batı ucunun ise mevcut alanın kareye yakın bir form özelliği göstermesinden kaynaklı olarak, mütevazî ölçülere sahip basık kubbeye ile örtülmüştür (Şekil.20).



Şekil 19: Pencere



Şekil 20: Basık kubbe örtü sistemi

Güney cephesi 15.20 cm. uzunluğunda ve 116 cm. duvar kalınlığına sahiptir. Kilisenin giriş kapısının yer aldığı cephe üzerinde, güneydoğusunda dıştan 40 cm., içten 123 cm genişliğinde, güneybatısında dıştan 20 cm., içten 73 cm. genişliğinde iç mekana doğru genişleyerek açılan iki pencereye yer verilmiştir (Şekil.21-22).



Şekil 21: Güney dış çephe pencereleri



Şekil 22: Pencerelerin iç mekandan görünüşü

Kilisenin kuzey cephesi 15.20 cm uzunluğunda olup kuzeybatı yönünde 84 cm.x52 cm. ölçülerinde dikdörtgen formlu ve sivri kemerli alınlıkla son bulan bir vaftiz nişi bulunmaktadır. Vaftiz nişinin zamanında su ile sürekli temasında kaynaklı olarak sadece nişin içerisindeki duvar örgüsünde rutubet ve yosunlaşmaların mevcut olduğu görülmektedir. Vaftiz nişinin içerisinde taştan yapılmış bir vaftiz teknesi bulunmaktadır (Şekil.23).

Vaftiz nişinin yekpare blok taşlar kullanılarak yapılmış ve doğu lentosu üzerinde oldukça dikdörtgen formda ve istiridye alınlığa sahip minimal bir nişe yer verilmiştir. Benzer forma sahip bir nişin, kuzey duvarın batısında ve vaftiz teknesinin hemen yanında yer alması her ikini nişinde vaftiz bölümüyle ilişkili olduğunu ve vaftiz sırasında gerekli olan litürjik malzemelerin konulması için tasarlandıkları anlaşılmaktadır (Şekil.24).



Şekil 23: Güney dış çephe pencereleri



Şekil 24: Pencerelerin iç mekandan görünüşü

Naos bölümünün kuzeydoğu duvarında kilisenin şapel veya dua köşesi olarak tahmin ettiğimiz bölümüne geçit veren giriş kapısı yer almaktadır. Giriş kapısı takribi 80 cm. genişliğinde, yekpare blok taşlardan oluşturulmuş, dikdörtgen formlu bir giriş açıklığı olarak tasarlanmıştır. Kapının sövesi üzerinde kazıma yöntemiyle geliş güzel haç motiflerine yer verilmiştir. Kapının lentosunun ise düz bir atkı taşının derin oyma yöntemiyle çift kartuşlu yuvarlak formlu bir kapı kemeri görünümü verilerek oluşturulduğu görülmektedir (Şekil.25-26).



Şekil 25: Şapel giriş



Şekil 26: Şapel kapı kuruluşu

Kapı kemerinin tam merkezinde çift kartuşla oluşturulmuş dairesel bir madalyon adeta kapı alınlığı oluşturacak bir biçimde tasarlanmıştır. Bu madalyonun içerisinde daha düzenli bir programla yer verilmiş dört haç motifleri bulunmaktadır. Kapı kemerinin her iki yanında rozetler yer almaktadır. Batı yönünde kalan rozet, iki muntazam karenin birbiri içerisine geçmesi ile oluşturulmuş bir sekizgen yıldız motifi iken, doğu yönünde kalan rozet ise eşit ölçülerde iki üçgenin iççice geçmesi ile oluşturmuş bir altıgen yıldız (davut yıldızı) motifidir. Her iki rozetinde ortasında kalan dairesel boşluklarda sekiz kollu haç motifine yer verilmiştir. Kapı kemerinin yüzeyinde sistemli bir kompozisyona bağlı kalınmadan kazıma yöntemi ile haç motifleri yapılmıştır (Şekil.27).

Kapı kemerinin hemen üzerinde yerleştirilmiş dikdörtgen profilli bir kitabelik bölümü yer almaktadır. Kitabelik bölümü çift çizgi kartuşlar kullanılarak beş satıra bölünmüştür. Kitabenin tam merkezinde bir haçkar motifi tasviri bulunurken haçın etrafının yaprak motifi şeklinde çerçvelendiği görülmektedir. Bu haliyle kitabede yer alan yazı frizlerindeki düzeni bozması amaçlanmıştır. Batı Ermenicesi ile yazılan kitabe kuşağı okunduğunda bir yeniden inşa kitabesi olduğu anlaşılmaktadır (Şekil.28).



Şekil 27: Kapı lento bölümü



Şekil 28: Kitabelik bölümü

Kitabenin okunuşu:

“Bu kilisemiz, Allah’ın inayetiyle

Yeğya Vartabed eliyle

1556 yılında

Benim ve bütün halklarımızın hatırasına

Yeniden inşa edildi.”

Kuzeydoğu yönünde yer alan kitabeli kapı, kuzey cepheye bitişik olan dikdörtgen planlı mekana geçit vermektedir (Şekil.29). Esas itibari ile 6.46 cm x 4.03 cm. ölçülerinde, doğu-batı yönünde genişleyen, tek nefli ve beşik tonoz örtülü bir plan tipi ortaya koymaktadır (Şekil.30).



Şekil 29: Kapı iç mekandan görünümü



Şekil 30: Şapel apsis bölümü

İç mekan özellikleri incelendiğinde doğu yönünde mazgal bir pencere açıklığının bulunduğu ve pencerenin dış cephesi üzerinde rozet ve basamak motifi yer almaktadır (Şekil.31). Batı yönünde ise sonradan duvar örülmek suretiyle kapatılmış bir giriş açıklığının olduğu anlaşılmaktadır (Şekil.32).

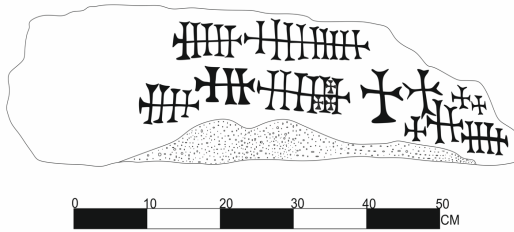


Şekil 31: Şapel apsisi dış cephe motifleri



Şekil 32: Şapelin sonradan kapatılan girişi

Kilisenin kuzeydoğusuna bitişik olan bu bölüm, doğu dış cephesin yarı seviyeye kadar toprak bitki örtüsü altında kalmıştır. İç mekan duvarlarına farklı biçimdeki haç formlarının, dağınık bir biçimde kazınarak tatbik edildiği görülmektedir (Şekil.33-34)



Şekil 33: İç mekan duvarları haç motifleri



Şekil 34: Farklı biçimdeki haç formları

Kilisenin inşa malzeme teknik özellikleri incelendiğinde iki ayrı kronolojik yapım evresine inşa eden duvar örgüsünün varlığı tespit edilmiştir. Birinci yapım evresi, kilisenin, kuzey duvarına bitişik tek nefli bir şapel bölümünde yer almaktadır. Daha erken bir evreyi işaret eden bu bölümde şapelin duvarları tonoz örtü sistemine kadar moloz dolgu duvar üzerine düzgün kesme taş malzemeyle kaplanarak

oluşturulmuştur. Tonoz bölümünün üst örtü sisteminin daha hafif olması amacıyla daha küçük toplama taşlar ile yapıldığı ve beyaz kireç harcın hem sıva hem de bağlayıcı malzeme olarak kullanılarak inşa edildiği anlaşılmaktadır.

İkinci duvar yapım evresi ise, kilisenin naos, apsis ve cephe duvarlarında izlenmiştir. Bu bölümünün moloz dolgu duvar tekniğinde örülmüş ve bağlayıcı malzeme olarak beyaz kireç harç ile duvar örgüsü kuvvetlendirilmiştir. Yapının beden duvarlarında yer yer düzgün kesme taş ve kırma taş kullanılmış, strüktür elemanı olan kemerler ve apsis duvarında düzgün kesme taş malzeme yer verilmiştir. Kilisenin üst örtü sistemini oluşturan kubbe, tonozlar daha hafif bir malzeme olan kırmızı, siyah volkanik tüf taşı ile inşa edilmiştir. Dış cephe özellikleri incelendiğinde, kilisenin kaplama taşlarının bir kısmının sökülme suretiyle kırsal mimaride kullanıldığı görülmektedir.

SONUÇ

Kilise, günümüzde Bitlis-Yumurtatepe, eski ismi “Paşin” olarak bilinen sınırlar içerisinde yer almaktadır. Kaynaklarda Paşin sınırları içerisinde 56 hane ve 490 Ermeni nüfusunun yaşadığı belirtilmekte ve bu yerleşimde Hambartzum ve Kör Surp Sahag adında iki kilisenin varlığından bahsedilmektedir (Kevorkian ve Paboudjian, 2012: 473). Yerleşimin genişliği ve dönemin nüfusu göz önüne alındığında iki kilisenin yeterli geleceği düşünülmektedir. Kaldı ki saha çalışmasında alan taraması yapılmış ve çalışma konumuz içerisine giren bir kilise ve şapel dışında, Hristiyan dini mimari unsuruna rastlanmamıştır.

Çalışmanın konusunu oluşturan Bitlis-Yumurtatepe (Paşin) kilisesi üst örtüsü, dört dairesel sütun ve bu sütun ile sekiz duvar payesi üzerine atılan sivri kemerler üzerine oturtulmuştur. Orta nefte merkezi kare mekânlar art arda sıralanmış iki kubbe, yan neflerde beşik tonoz, batı köşeler de ise daha küçük iki kubbe ile kapatılmıştır. Bu haliyle kilise, üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan ve Ortaçağ Ermeni kiliselerinde görmeye alışık olduğumuz bazilikal plan tipinde inşa edilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde, üç nefli bazilikal plan tipinin benzer örnekleri Erken Hristiyanlık dönemi cemaat kiliselerinden itibaren tercih edilerek kullanılan bir plan tipi olduğu bilinmektedir. Akdeniz kökenli olduğu düşünülen bazilikal plan tipi kiliselerin mimari prensipleri, yakın temasta olduğu Suriye ve Anadolu üzerinden transfer edilmiştir (Ahunbay,1997:538).

Üç nefli bazilikal kilise plan tiplerini, Van Gürpınar – Bölmeçalı (Pagageduk) köyü kilisesi (Güden, 2021: 27), Tunceli Ergen Köyü Kilisesi (Harman, 2013: 31), Bingöl Çanakçı (S. Grigos) Köyü Kilisesi, Bingöl Eskikavak (S. Kevork) Köyü Kilisesi, Bitlis Yalnızçamlar (Sivar) Köyü Kilisesi (Şekil.35), İstanbul Beşiktaş Surp Asdvadzadzin Kilisesi planlarında görmekteyiz.



Şekil 35: Bitlis Yalnızçamlar (Sivar) Köyü Kilisesi

Planındaki ayırt edici unsurlardan en önemlisi kilisenin kuzeybatı duvarına bitişik inşa edilmiş tek nefli ve beşik tonoz örtülü şapeldir. Mekanın plan, süsleme özellikleri ve duvar örgüsü incelendiğinde bu bölümün oldukça mütevazî ölçülerde inşa edilmiş doğu-batı aksında uzanan bir plan özelliğine sahip şapel olduğu düşünülmektedir. Yapılan bu tahmin, batı yönünde kapatılmış bir kapı açıklığının, doğu

yönünde tam eksende yer alan mazgal penceresinin varlığı, iç mekanda duvarlar üzerindeki farklı duvar örgüsü ve bezeme unsurları göz önünde tutularak yapılmıştır.

Şapelin apsis bölümünün düz duvar biçiminde tasarlanması ve beşik tonoz örtüsüne sahip olması, Bitlis de var olan şapeller içerisinde karşımıza çıkan bir plan özelliğidir. Bitlis de tek nefli ve beşik tonoz örtülü plan özelliği ile benzerlik gösteren şapeller Bitlis- Tatvan ilçesinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Tatvan-Ulusoy, Koyunpınar (Şekil.36), Eğritaş (Şekil.37), Benekli, Dibekli Köyü Şapelleri benzer bir plan özelliği ortaya koymaktadır.



Şekil 36: Tatvan-Koyunpınar Şapeli



Şekil 37: Tatvan-Eğritaş Şapeli

Buradan hareketle kilisenin, daha erken tarihli eski bir şapele sonradan bitişik inşa edilmiş bazilikal planlı daha büyük bir yapı olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Kilisenin naos duvarında yer alan kitabeli kapıdan şapele geçilebilmesi ve bu kapı kuruluşu sövesinin oturduğu şapel duvarından takip edilebildiği kadarı eski şapele sonradan açılmak suretiyle inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Eski şapele bitişik inşa edilen yeni kilisenin kitabesinin de bu kapı üzerinde yer alması ve 1556 yılının belirtildiği gibi yeniden inşa kitabesi olması ve yeni kilisenin ana kapısının alışıktığımız düzen olan batı da değil de güneyde yer alması gibi pek çok ayrıntı bu görüşün doğmasını sağlayan başlıca dinamiklerdir.

11.-12. yüzyıllara arasına tarihleyebileceğimiz şapelin zamanla artan nüfusa göre ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalacağı düşünülüp, 1556 yılında büyük kilisenin inşa edildiğini söylemek mümkündür. Eski bir şapele bitişik inşa edilmiş kilise örneklerine Ermeni dini mimarisi içerisinde sıklıkla rastlanmaktadır. Muş Arak Manastırında ve Tatvan-Kıyıdüzü Saint Georges (Gıdzvag) kilisesinde kuzeydoğu duvarına, Ani Aziz Sarkis Kilisenin kuzeybatı duvarına bitişik inşa edilmiş şapel olduğu bilinmektedir. Ayrıca, Ani Havariler Kilisesi, Digor (Tekor) 5 kilisede olduğu gibi birden çok şapelin yer aldığı kilise örnekleri de bulunmaktadır.

Bitlis-Yumurtatepe (Paşın) kilisesi planı değerlendirildiğinde yapının bir narteks bölümü olmadığı ve yapıya ana girişi sağlayan kapının güney cephe üzerinde yer verildiği görülmektedir. Ortaçağ dönemi Ermeni dini mimarisi incelendiğinde, kiliselere girişin batı yönünden yapıldığı ya da birkaç giriş kapısının olması halinde ikinci kapıya güney yönünden yer verildiği bilinmektedir. Güney yönünden tek girişi olması, Kars Taylar Kilisesi ve Horomos Surp Kevork Kilisesinde benzer bir özellik oluşturmaktadır (Sağır, 2014: 934). Kilisenin batı yönü incelendiğinde, bulunduğu arazinin topografik koşullarının ve nüfusun oluşturduğu yerleşimin kiliseye varış güzergâhı hesaplanarak güney yönünden giriş açıklığı verilmesi, mimarlık pratikleri çözüm uygulamaları açısından gayet makuldür. 7 yy. ait Surp Gayene Kilisesi güneyde yer alan tek giriş kapısı ile Anadolu dışı örnekleri arasında yer almaktadır (Thiery, 1989: 518).

Hristiyanlıkta dinsel bir içtimai unsur olan vaftiz için, kiliselerde ayrı bir bölüm yapılması yahut naos duvarında bir vaftiz nişine yer verilmesi sıklıkla karşımıza çıkan bir mimari gelenektir. Kilise içerisinde ayrı bir bölümle yer verilmemesi halinde, Bitlis-Yumurtatepe(Paşın) kilisesinde de olduğu gibi naos bölümünün kuzey duvarı üzerinde vaftiz nişine yer verilmektedir. Bitlis de farklı plan özelliği ortaya koyan kilise ve şapellerde, Bitlis-Dörttaş Köyü şapeli, Bitlis-Dibekli Köyü şapeli, Bitlis-Top Köyü (Şekil.38), şapeli Bitlis-Hanelmalı Köyü şapeli, Bitlis-Benekli Köyü şapeli (Şekil.39), Bitlis

Yalnızçamlar Kilisesi, örneklerinde olduğu gibi vaftiz nişinin kuzey duvarında konumlandığı görülebilmektedir.



Şekil 38: Top Köyü Şapeli, Vaftiz nişi

Şekil 39: Benekli Köyü Şapeli, Vaftiz nişi

Bitlis-Yumurtatepe(Papşin) kilisesi inşa, malzeme, teknik özellikleri ile değerlendirildiğinde olan moloz taş dolgulu, kireç harçlı ve iki cidarlı duvar örgüsü tekniği ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Strüktür ögesi olarak kullanılan dairesel sütunlar ve duvar payelerine atılan sivri kemerler, üst örtü sistemi olarak tonoz ve kubbe tercih edilmesi, Ermeni mimarlığında egemen inşa teknikleri arasında sayılabilecek özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır (Ahunbay, 1997: 540). Erken Dönemi kapsayan 5. ve 6. yüzyıllardan itibaren Ermenilerin, dini mimari alanında dayanıklı inşa malzemeleri ile kemer ve kubbeleri ileri teknikler kullanarak inşa ettikleri kiliseler ile ön plana çıktığı söylenebilir (Pournaderi vd., 2020: 18). Ayrıca Bitlis-Yumurtatepe(Papşin) kilisesinin, üst örtü sisteminde içten kubbe ve tonozun kullanılması dıştan ise eğimli kırma çatı ile örtülü olması Bitlis kiliselerinde sıklıkla karşımıza çıkan ortak bir özelliktir. Bitlis-Dörtağaç Köyü şapeli, Tatvan Kıyıldüzü Saint Georges Kilisesi, Tatvan Tokaçlı (Paşvank) (Paşaelmalı Mezarası) Köyü Kilisesi, Tatvan Saint Hizdbouzit Kilisesi benzer özellik gösteren örnekler arasında yer almaktadır.

Bitlis'te İslami dönem yapıları içerisinde de önemli bir yeri olan taş işçiliğinin, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemi mimarisinde de ustalıkla kullanıldığı bilinmektedir. Türk-İslam yapıları olan mezar taşları, han, hamam, cami, türbe, çeşme, kale, medrese, kümbet, kervansaray gibi yapılarda taş işçiliği ikliminden kaynaklı olarak tercih edilmiştir. Taş işçiliğine Ahlat'taki Selçuklu Mezarlığı, köprüler, tarihi evler, kümbetler, camiler ve kale kalıntıları örnek verilebilir (Sökmen, 2007: 215). Bölgenin oluşumundan kaynaklı magmatik taş grubu içinde yer alan volkanik tüf taşının rengi; kırmızı, kül, gri, siyah, beyaz ve açık sarıdır. Yapısı açısından andezit olan ve volkanik küllerin birikmesiyle oluşan taş, volkanik tüf özelliğinde olup Bitlis'te İslami ve Hristiyan dönem yapılarında ortak bir malzeme olarak karşımıza çıkmaktadır. (Mutlu ve Öztürk, 2002: 44).

Bitlis-Yumurtatepe (Papşin) kilisesi süsleme özellikleri incelendiğinde zengin bir bezeme kompozisyonuna tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Süslemenin, kilisenin güneyinde bulunan ana giriş kapsamında ve naosun kuzey cephesi üzerinde eski şapele geçit veren giriş açıklığında yoğunlukla verildiği anlaşılmaktadır. Mimari süslemenin kapılarda yoğunlaşması Bitlis ve Van kiliselerinde karşımıza çıkan ortak bir özelliktir (Şen, 2009: 103).

Süsleme figürlü, bitkisel, geometrik ve yazı unsurlarının kullanılarak vermiştir. Kilisenin giriş kapısı kemeri üzerinde iri palmet yapraklarından oluşan bitkisel bir bezeme sırası ve lentonun üzerinde bulunan rölyef tekniğinde oluşturulmuş kanatlı insan figüründe oldukça sistemli tasvir edilmiş figüratif bir bezeme kompozisyonunun yer verilmiştir. Naosun kuzeydoğusunda bulunan giriş açıklığında tam merkezinde dairesel bir madalyon her iki yanında sekizgen yıldız ve altıgen yıldız (davut yıldızı) motifleri ile geometrik bezeme unsurlarına yer verilmiştir. Türk İslam mimarisi süsleme özellikleri ile ortak bir bezeme unsuru olan çokgen yıldız motifleri, Hristiyan dini mimari içerisinde de bir takım sembolik anlamlara işaret etmektedir.

Süsleme programında yer alan sekizgen yıldız ve altıgen yıldız gibi geometrik motiflere, altın oran esas alınarak ilahi gücün dünya üzerinde yarattığı denge ilkesi gibi bir takım ikonografik anlamlar dâhilinde yer verilmiştir. Hıristiyanlıkta, sonsuz bölünmeyi, insan vücudunu, Meryem'i, gizemi ve kötü ruhların uzak tutulması gibi pek çok anlama geldiği düşünülüp kutsal kabul edilen geometrik bezeme unsurlarına kiliselerde sıkça yer verilerek, mimaride estetik ve denge uyumunu sağlamak hedeflenmiş olmalıdır (Bozoğlu, 2019: 370-373).

Süsleme programı içerisinde yazı unsuruna, kitabelik bölümünde sistemli bir yazı stili ile yer verilmiştir. Kitabelik bölümünde karşımıza çıkan "Vartabed" kilisenin mimarı ve taş ustasına verilen mesleki bir sıfat olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitabeden edinilen bilgiye göre, 1556 yılından yeniden inşa olunan kilisenin mimarı "Yeğya" yani Yahya adında bir kişidir. Ermeni mimarisi içerisinde usta isimlerine nadiren yer verildiğini bu haliyle kitabenin tarihi dışında özel bir bilgi içerdiği düşünülmektedir. Neticesiyle, kiliselerin farklı mimarların elinden çıkması devrin modası ve geçmiş mimarlık pratiklerini barındırması dışında, mimarında sanatsal vizyonu dâhilinde farklılık gösteren bir takım süsleme unsurlarının da doğuşuna zemin hazırlayan önemli bir dinamiktir.

Kilisenin güney dış cephe duvarı üzerinde konumlanmış giriş kapısında yer alan plastik süslemede bu farklılığı hissetmek mümkündür. Kars ve Van Ermeni kiliselerinde nadiren tasvir edilmiş olan kanatlı insan figürünün diz altına kadar uzanan tuniği, belinde kuşağı ve kıyafetinin dökümlü duruşuna kadar ayrıntılı tasvir edilişi ile yapının oldukça sade düzenlenmiş olan dış cephesinde monotonluk kırılmıştır. Kanatlı insan figürünün başında halesi olması, yazar vaziyette elinde kâğıt ve kalem tutması, kilisenin incili yazıcılarına adanmış bir anı kilisesi olma ihtimalini düşündürmektedir. Bitlis'in bir dönem Ermeni ilahiyat okuluna sahip olması ve yazıcılık merkezlerinden biri olması ise bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Van Bartholomeus Manastırı jamatum giriş kapısı üzerinde de figürlü süslemeye yer verilmiştir (Karaca, 2007: 278). Ayrıca kilise duvarları üzerinde kazıma yoluyla oluşturan haçkar motifleri sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu süsleme özellikleri, Erken Dönem Ermeni kiliselerinden itibaren karşımıza çıkan ortak bir takım bezeme unsurlarıdır.

Sonuç olarak, Bitlis-Yumurtatepe (Paşin) kilisesi plan tipi, inşa malzeme teknik ve süsleme özellikleri ile Bitlis'te yer alan Ortaçağ Hıristiyan mimarisi örnekleri içerisinde yer alan ve çağdaşları ile benzer ve farklı özellikler sergileyen bölge kültürel mirası olarak günümüze kadar ulaşmış bir eserdir. Kilisenin günümüze ulaşan kitabesi, yapı incelenirken kronolojik bir sorunsala sebebiyet vermeden değerlendirilmeyi imkansız kılmıştır. Kadim bir tarihe sahip olan Bitlis, farklı kültürlerle ait anıtsal mimari bakımdan oldukça zengin bir ortaçağ kentidir.

Tarihsel süreç içerisinde Türk-İslam yapıları ile ihya olmuş kent, farklı etnik ve dini kültürlerle de ait pek çok yapıyı bünyesinde barındıran önemli bir coğrafyayı işaret etmektedir. Bitlis'de Ortaçağ Türk-İslam dönemi yapıları ve Hıristiyan dönemi yapıları arasında ortak bir takım inşa malzeme teknik ve bezeme özelliklerinin bulunması, bölgesel bir takım unsurların mimarlık alanında etkili olduğunu ve sanatsal bir üslubun varlığını da gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

Ahunbay, M. (1997). Ermeni mimarlığı ve sanatı. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi C.1 (s. 537-542) içinde. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi.

Akot, B. (2020). Bitlis Tarihinde İz Bırakan Bazı Mutasavvıflar. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(1) 58-66.

Arınç, K. (2007). Tarihî ve Siyasî Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri. I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri. Edit. Mehmet BİLE, Veysel GÜRHAN, Ercan GÜMÜŞ. İstanbul: Beyan Yayınları.

Bindal, D. D. & Köse, İ. (2019). Bitlis Garmrag Surp Nşan Kilisesi Koruma Sorunları. 05.02.2022 tarihinde

https://www.academia.edu/41671596/B%C4%B0TL%C4%B0S_GARMRAG_SURP_N%C5%9EAN_K%C4%B0L%C4%B0SES%C4%B0_KORUMA_SORUNLARI adresinden alınmıştır.

Bitlis İl Yıllığı (1967).

Bozoğlu Bay, İ. (2019). Kars ve Van Kiliselerinin cephe düzenlemeleri (10-13. YY). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Denizli.

Ertaş, K. (2017). 19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler Ve Toplumsal Hayattaki Konumları. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 16(60), 217-233.

Harman, M. (2013). Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar. Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2), 29-55.

Sağır, G. (2014). Kars'ta Bir Ortaçağ Ermeni Kilisesi: Taylar Kilisesi. Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 929-940.

Thierry, J. M., Donabédian, P., & Thierry, N. (1989). Armenian art. New York: HN Abrams.

İnbaşı, M. ve Demirtaş, M. (2019). Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis (I. Cilt). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.

Işık, E. & Özlük, M.H. (2013). Ahlat İlçesinde Bulunan Yığma Yapı Stoğunun Sokak Tarama Yöntemi İle Değerlendirilmesi. II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (25-27 Eylül 2013), Ahlat-Bitlis.

Karaca, Y. (2007). Albayrak Köyü Saint Bartholomeus Manastırı. II. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (06-08 Haziran 2007), Hakkari.

Keleş, E. (2013). Bitlis Emirliği'nin Kuruluşu ve Ahlat. II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (25-27 Eylül 2013), Ahlat-Bitlis.

Kevorkian, R. H. & Pabaudjian P. B. (2012). 1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler. İstanbul: Aras Yayınları.

Maranci, C. (2016). Pağuş/Bitlis ve Daron/Muş'un Sanat ve Mimarisi. Edit.R.G. Hovannısiyan, Bitlis ve Muş kitabı içinde (123-148). İstanbul: Aras Yayıncılık.

Mangaltepe, İ. (2007). XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Bitlis. II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, Ankara: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları (1.Bsk.).

Oğuzoğlu, Y. (2019). Osmanlı Devleti'nin Kurduğu Düzen Sayesinde Bitlis ve Çevresinin Dış Dünyaya Açılması (XVI. Yüzyıl). Edit. Prof. Dr. Mehmet İnan Baş, Prof. Dr. Mehmet Demirtaş, Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis (II. Cilt) İçinde, Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.

Uluçam, A. (1991), Ortaçağ ve Sonrası Van Gölü Çevresi Mimarlığı II, 294, Bitlis.

Öztürk, Ş. ve Belli, V.E. (2013). Tarihi Bitlis Çeşmeleri. II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (25-27 Eylül 2013), Ahlat-Bitlis.

Pektaş, K. (2001). Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları. TC Kültür Bakanlığı. Ankara

Pournaderi, A., Izadi, M. S., Ghalehnoee, M. & Pournaderi, H. (2020). Understanding the Morphological Evolution of Armenian Churches in New Julfa and its Interaction with the Architecture of Isfahan. Bagh-e Nazar, 16(79), 15-30.

Sari, M. (2019). Van Gevaş – Bitlis Hizan İlçelerinde bulunan Gargar Karkar Bölgesi Kiliseleri. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.

Sayan, Y. & Öztürk, Ş. (2001). Bitlis evleri, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, (Vol. 356), Ankara.

Sökmen, S. (2007). Bitlis El Sanatları. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.

Şen, K. (2018). Bitlis Ulu Camii ve Bitlis Kalesine ait İki Önemli Kitabe. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(10), 147-156.

Şen, M. (2009). Van Gölü Havzası Hristiyan Dini Mimarisinde Taç Kapı Formları, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.

Tuncel, M. (1992). Bitlis. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 225-228.

Tuncel, M. (1996). Bitlis Şehri (Tarihi coğrafya açısından yaklaşım). *Coğrafya Araştırmaları*, (4). 101-110.

Yaşa, R. (1990). Bitlis'te Türk İskanı (XII. – XIII. Yüzyıl). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.

Yılmaz, Ö. (2019). Bitlis Tatvan'daki Hristiyan Dini Mimarisi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.